

**AKTYWNY
I ODPOWIEDZIALNY
OBYWATEL I OBYWATELKA**

**MICHAŁ BARTOSZ
MOJSKI**

**Program nauczania
wiedzy o społeczeństwie dla szkoły podstawowej**

opracowany w ramach projektu

**„Tworzenie programów nauczania oraz scenariuszy lekcji i zajęć wchodzących
w skład zestawów narzędzi edukacyjnych wspierających proces kształcenia ogólnego
w zakresie kompetencji kluczowych uczniów niezbędnych do poruszania się na rynku pracy”**

dofinansowanego ze środków Funduszy Europejskich w ramach
Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, 2.10 Wysoka jakość systemu oświaty

WARSZAWA 2019

Redakcja merytoryczna – Marta Milewska
Recenzja merytoryczna – dr Kazimierz Waluch
dr Beata Rola
Jan Bielecki
Agnieszka Ratajczak-Mucharska

Redakcja językowa i korekta – Editio

Projekt graficzny i projekt okładki – Editio

Skład i redakcja techniczna – Editio

Warszawa 2019
Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
www.ore.edu.pl

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach wolnej licencji Creative Commons – Użycie niekomercyjne 4.0 Polska (CC-BY-NC).
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.pl>

I. WSTĘP

Program „Aktywny i odpowiedzialny obywatel i obywatelka” jest przeznaczony dla szkoły podstawowej (w II etapie edukacyjnym). Realizuje się go podczas zajęć w wymiarze dwóch godzin w tygodniu w klasie ósmej. Wiedza o społeczeństwie jest przedmiotem interdyscyplinarnym, zatem uczniowie zajmują się osiągnięciami rozmaitych dyscyplin akademickich: socjologii, ekonomii, politologii, filozofii, geografii, prawa, kulturoznawstwa, historii. Otoczenie ulega ciągłym i dynamicznym zmianom, stąd też potrzeba obserwacji i oceny różnych zjawisk. Wiedza o społeczeństwie powinna mieć też niewątpliwie wymiar praktyczny – uczyć, jak poruszać się we współczesnym społeczeństwie, państwie, na rynku pracy. Ważne wydaje się także inspirowanie postaw aktywności, skłanianie młodych ludzi do współpracy i podejmowania wyzwań.

Program opiera się na humanistycznych teoriach nauczania i uczenia się. Uczeń traktowany jest całościowo, kształcenie ma wspierać jego wszechstronny rozwój: poznawczy, emocjonalny, społeczny, a także fizyczny. Różne zabiegi pedagogiczne mają budować wysokie i adekwatne poczucie własnej wartości, motywować do działania, odkrywać różnorodne, czasem nieoczywiste talenty, wspierać dążenie do samorealizacji. Wychodzi się tu z przekonania (obecnego choćby w personalizmie), że każdy człowiek jest niepowtarzalnym bytem, obdarzonym przyrodzoną godnością. Każdemu również należy się szacunek i w każdym warto poszukiwać dobra, mocnych stron. Pomocniczo jako inspiracja do napisania programu posłużyły m.in. teorie inteligencji wielorakich Gardnera, komunikacji bez przemocy Rosenberga, pedagogiki zabawy.

Okazuje się, że takie podejście do nauczania i uczenia się przynosi największe korzyści. Warto skłaniać uczniów do wyjścia poza świat własnych potrzeb i interesów oraz rozwijać ich odpowiedzialność za szersze wspólnoty w duchu poszanowania godności każdej osoby ludzkiej. Tak uzasadniał to papież Franciszek w encyklice *Laudato si'*. W trosce o wspólny dom: „Musimy ponownie odczuć, że potrzebujemy siebie nawzajem, że jesteśmy odpowiedzialni za innych i za świat, że warto być dobrym i uczciwym. Zbyt długo pozostawaliśmy w stanie degradacji moralnej, drwiąc z etyki, dobroci, wierności, uczciwości. Nadeszła chwila, by uznać, że ta radosna powierzchowność na niewiele się nam zdała. To zniszczenie wszelkich podstaw życia społecznego prowadzi do wzajemnej konfrontacji w imię obrony swoich interesów”. Istotne staje się przekonanie młodych ludzi, że również w dzisiejszej rzeczywistości, zdominowanej przez postępujący rozwój wszelkich technologii, znajduje się miejsce na refleksję humanistyczną, na głęboki namysł nad kondycją społeczeństwa, a także na potrzebę rozwiązywania jego problemów. Co kluczowe, przekonanie o godności wszystkich ludzi nakazuje traktowanie każdej jednostki, zwłaszcza tych, które mają specjalne potrzeby, również w zakresie edukacji.

To właśnie Howard Gardner w koncepcji inteligencji wielorakiej postuluje wyjście poza obszar tradycyjnie mierzonej testami inteligencji matematyczno-logicznej. Dochodzi do konkluzji, że każdy człowiek stanowi konglomerat różnych jej typów. Należałoby tutaj wskazać również tę kinestetyczną, muzyczną, przyrodniczą, językową, przestrzenną, interpersonalną, intrapersonalną. Wszystkie owe rodzaje inteligencji mogą być rozwijane w mniejszym lub większym zakresie podczas zajęć z wiedzy o społeczeństwie, przyczyniając się do kształtowania pełniejszej osobowości wychowanka. W tym kontekście szczególnie ważne okazuje się zwrócenie uwagi na uczniów o szczególnych potrzebach edukacyjnych – pozwala to na podkreślenie mocnych stron młodego człowieka. Towarzyszy temu głębokie przekonanie, że każdy ma zasób w postaci jakiejś inteligencji, nawet jeżeli gorzej radzi sobie z problemami logicznymi czy językowymi, to może być mistrzem w rozpoznawaniu i radzeniu sobie z emocjami.

Stąd też duży nacisk, który w programie został położony na umiejętności interpersonalne, zwłaszcza w zakresie komunikacji. Na co dzień to nie szczegółowa wiedza faktograficzna z zakresu nauk społecznych będzie odgrywała kluczową rolę, a zdolność do rozmowy, zrozumienia drugiego człowieka, radzenia sobie ze smutkiem, gniewem, radością. Dlatego warto odwołać się do koncepcji „porozumienia bez przemocy” (NVC) Marshalla Rosenberga, który pisał: „Porozumienie bez Przemocy pomaga każdemu z nas nawiązać kontakt z innymi i z sobą samym w taki sposób, żeby mogło rozkwitnąć wrodzone w nas współczucie. Metoda ta pomaga nam zmienić swój styl wyrażania siebie i słuchania tego, co mówią inni (...) Stosowanie PBP sprzyja wnikliwemu słuchaniu, wzajemnemu szacunkowi i empatii, a także obustronnemu pragnieniu dawania z serca”. (Marshall B. Rosenberg, *Porozumienie bez przemocy. O języku życia*). W pełnym zaangażowania, uważności, troski dostrzeganiu potrzeb i emocji drugiego człowieka upatrywać należy siły metody. Współgra to doskonale z dążeniem do szanowania godności każdej osoby, niezależnie od jej przekonań, zdolności, pozycji społecznej. Taki powinien też być cel edukacyjnych wysiłków.

Dołączyć do tego warto elementy pedagogiki zabawy. To właśnie zabawa wydaje się bardzo naturalną, swobodną metodą poznawania świata. Zaspokaja rozmaite potrzeby, uczy, pogłębia kreatywność, daje sposobność przeżycia przyjemności. Warto stosować tego typu formy, gdyż kształtują umiejętność współpracy w miejscu, gdzie występowała rywalizacja. Przekonują również, że każdy ma ogromny potencjał, który warto rozwijać. Właściwie wykorzystana zabawa czy gra, daje możliwość uczenia się w bezpiecznych warunkach przy poszanowaniu godności każdego.

Wszelkie wymienione podstawy ideowe programu przenikają dwie wartości, które zostały określone już w jego nazwie. Realizując kolejne elementy, powinniśmy odpowiedzieć sobie na pytanie, jak wychowywać wolnego i świadomego człowieka, ucząc go jednocześnie, że istnieją granice owej swobody, wyznaczone przez odpowiedzialność za innych.

II. CELE OGÓLNE KSZTAŁCENIA I WYCHOWANIA

Najważniejsze cele:

- kształtowanie postaw obywatelskich opartych na odpowiedzialności – za siebie, za innych, za rodzinę, za wspólnotę lokalną, za państwo, za cały świat, a także inspirowaniu działań związanych z samorozwojem, życiu zgodnym z wartościami, dążeniu do zmiany otoczenia na lepsze.
- kształtowanie postaw obywatelskich opartych na aktywności, na czynnym stosunku do własnego życia, odwagi do podejmowania zmian.

III. CELE SZCZEGÓŁOWE

Wiadomości:

- znajomość wiadomości związanych z istnieniem człowieka w różnych grupach społecznych oraz strukturach społecznych;
- znajomość zasad i mechanizmów życia rodzinnego;
- znajomość istotnych w społeczeństwie wartości;
- znajomość wiadomości dotyczących wpływu społeczeństwa na jednostkę;
- uświadomienie potrzeby aktywnego uczestnictwa w społeczeństwie obywatelskim, np. w stowarzyszeniach, fundacjach, związkach zawodowych;
- zrozumienie procesów politycznych i powiązanego z nimi zjawiska władzy;
- znajomość i zrozumienie historii, zasad, mechanizmów, szans i zagrożeń demokracji;
- propagowanie idei praw człowieka i ich gwarancji;
- znajomość systemu politycznego Rzeczypospolitej Polskiej;
- znajomość zasad systemu prawa w Polsce i jego funkcjonowania w praktyce;
- znajomość uwarunkowań współczesnych stosunków międzynarodowych;
- znajomość uwarunkowań procesu integracji europejskiej;
- zrozumienie współzależności globalnych we współczesnym świecie;
- zrozumienie mechanizmów gospodarki rynkowej.

Umiejętności:

- współpracy;
- twórczego myślenia;
- posługiwania się technologiami informacyjno-komunikacyjnymi;
- pozyskiwania i selekcji informacji o życiu społecznym;
- dyskusji;
- konstruktywnego rozwiązywania konfliktów;
- interpretacji przepisów prawa;
- prezentowania swoich poglądów;
- przedstawiania argumentów za swoimi poglądami;
- wypowiedzania się w sprawach publicznych w różnych formach;
- rozpoznawania i rozwiązywania problemów społecznych.

Postawy:

- szacunek do wolności;
- odpowiedzialność;
- aktywność;
- patriotyzm;

- szacunek do prawa;
 - kreatywność;
 - wrażliwość społeczna;
 - rzetelność;
 - szacunek do zasad demokracji;
 - samodzielność;
 - asertywność.

IV. TREŚCI NAUCZANIA

Treści nauczania zostały pogrupowane w sześć działów wskazujących coraz większe zaangażowanie ucznia, najpierw w pracę nad sobą, a później w budowanie aktywności i odpowiedzialności w kolejnych, coraz szerszych grupach i instytucjach społecznych. Pozwala to stopniować zdobywane wiadomości i umiejętności – trochę na kształt procesu socjalizacji – idąc tropem doświadczenia młodych ludzi. Różne treści mogą być realizowane w zależności od zainteresowań uczniów, mogą oni wybrać tematykę projektów czy na przykład formy publicystyczne, które chcieliby stworzyć. Dodatkowo rozszerzono zakres o warsztaty umiejętności interpersonalnych, np. komunikację, twórcze myślenie. Są one potrzebne na co dzień, mają również duży walor praktyczny, przyczyniają się do sprawniejszego życia w społeczeństwie. Wydaje się, że w szkolnym nauczaniu dominuje jednak teoria. Tymczasem warto przekazać młodzieży użyteczne techniki, jakie posłużą im w lepszym rozwiązywaniu – zdawałoby się – prozaicznych problemów w relacjach międzyludzkich. Uzasadnione jest podjęcie takiej tematyki, aby uczniowie czuli, że szkoła okazuje się bliska ich doświadczeniom.

Młodzi ludzie będą mieli także okazję w praktyce zapoznać się z warsztatem dziennikarza, aby lepiej zrozumieć specyfikę mediów. Rozwój „czwartej władzy”, zwłaszcza elektronicznych kanałów komunikowania, nakazuje, by bacznie przyjrzeć się działaniu prasy, radia, telewizji, internetu. Uczniowie powinni wiedzieć, na czym polega perswazja, umieć dokonywać selekcji i ocen komunikatów, rozróżniać różne funkcje mediów. Uzasadniona wydaje się konstatacja, że życie w społeczeństwie przyszłości będzie wymagało kompetencji w owej dziedzinie.

Dobór dodatkowych treści ma również za zadanie wspierać uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych w duchu edukacji włączającej. Na przykład podczas realizacji treści o asertywności, komunikacji, stereotypach i uprzedzeniach, porusza się problem tolerancji i akceptacji osób choćby z innych kultur, z niepełnosprawnością czy niedostosowaniem społecznym. Należy przy tym pamiętać, że włączanie uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych powinno być stałą praktyką, a nie tylko tematem do zrealizowania.

Dział 1. Aktywność i odpowiedzialność w życiu społecznym

1. Dlaczego jestem istotą społeczną?
2. Jakie są moje potrzeby, jak je realizować?
3. Jak sprawnie się komunikować?
4. Czym jest aktywne słuchanie?
5. Jak twórczo myśleć?
6. Jak kształtować swój wizerunek?
7. Ja jestem w porządku i ty jesteś w porządku – o asertywności.

8. Jak funkcjonują grupy społeczne?
9. Kiedy grupa mnie wspiera, a kiedy szkodzi?
10. Jak współpracować z innymi?
11. Czy konflikt może być twórczy? – o konfliktach.
12. Jak mediować i negocjować? – sposoby rozwiązywania konfliktów.

Dział 2. Aktywność i odpowiedzialność w rodzinie i szkole

13. Kim jestem w swojej rodzinie?
14. Jakie wartości są ważne w mojej rodzinie?
15. Jak funkcjonuje gospodarstwo domowe?
16. Planujemy budżet rodziny.
17. Od przedszkola do studiów – polski system szkolnictwa.
18. Jak się uczyć, aby znaleźć wymarzony zawód?
19. Jakie są moje kompetencje, do czego mam predyspozycje? – o wyborze drogi zawodowej.
20. Jak być aktywnym w społeczności szkolnej? – o klasie, samorządzie uczniowskim, kołach zainteresowań.
21. Jakie prawa i obowiązki ma uczeń?

Dział 3. Aktywność i odpowiedzialność w społeczeństwie obywatelskim

22. Rozważania o wybitnych Polakach i cnotach obywatelskich.
23. Dlaczego warto być wolontariuszem i działać w organizacjach pozarządowych?
24. Mam wpływ na swoje otoczenie – różne inicjatywy obywatelskie.
25. Czwarta władza – rodzaje i funkcje mediów.
26. Jak analizować materiały dziennikarskie, jak bronić się przed manipulacją?
27. Jakich metod perswazji używają reklamy komercyjne i reklamy społeczne?
28. Czy warto wierzyć sondażom? – o opinii publicznej i jej badaniach.
29. Być dziennikarzem – przygotowujemy materiały publicystyczne.

Dział 4. Aktywność i odpowiedzialność w świecie prawa

30. „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw”.
– wolności i prawa człowieka i obywatela oraz ich źródła.
31. Ochronić najmłodszych – o prawach dziecka, UNICEF, Rzeczniku Praw Dziecka.
32. Konstytucja dla każdego – prawa i wolności człowieka i obywatela w Konstytucji RP.
33. Nie tylko same zasady – gwarancje ochrony praw człowieka, Rzecznik Praw Obywatelskich.
34. Amnesty International, Lekarze Bez Granic, Czerwony Krzyż – organizacje pozarządowe w ochronie praw człowieka.
35. Jak reagować, kiedy ktoś używa przemocy fizycznej i psychicznej?
36. Cyberzagrożenia – kiedy korzystanie z internetu może rodzić problemy?
37. Jak młodzi mogą unikać przestępstw? – odpowiedzialność prawna nieletnich.

38. Kiedy policjant cię legitymuje – uprawnienia i obowiązki służb porządkowych.

Dział 5. Aktywność i odpowiedzialność w małej i dużej ojczyźnie

39. Jak działa samorząd gminny?

40. Jak działa samorząd powiatowy?

41. Jak działa moje województwo?

42. Jak załatwiać sprawy w urzędach?

43. Co ciekawego można odnaleźć w mojej małej ojczyźnie?

44. O historii i obyczajach małej ojczyzny?

45. Jak rozwiązywać problemy w najbliższej okolicy?

46. Jak być dobrym i odpowiedzialnym Polakiem?

47. Obywatelstwo a narodowość.

48. O Łemkach, Tatarach, Litwinach – mniejszości narodowe i etniczne w Polsce.

49. Jak walczyć ze stereotypami, uprzedzeniami, rasizmem, ksenofobią, wykluczeniem?

Dział 6. Aktywność i odpowiedzialność w państwie i współpracy międzynarodowej

50. Po co obywatelom państwo?

51. „W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny...” – zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Polskiej.

52. Wybory i referenda – demokracja pośrednia a bezpośrednia w Polsce.

53. Po co działają partie polityczne?

54. „Panie Marszałku, Wysoka Izbo...” – Sejm i Senat jako władza ustawodawcza.

55. Strażnik Konstytucji – o Prezydencie RP.

56. Rada Ministrów jako organ władzy wykonawczej.

57. Niezawisli – sądy i trybunały w Polsce.

58. Jak działa Organizacja Narodów Zjednoczonych?

59. Dla naszego bezpieczeństwa – o Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego.

60. Od planu Schumana do Traktatu Lizbońskiego – przeszłość i przyszłość Unii Europejskiej.

61. Debata o korzyściach i stratach z członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

62. Polska na arenie międzynarodowej.

63. Czy uda się zbudować „cywilizację miłości”? – o globalnych problemach współczesnego świata.

Szczegółowe cele operacyjne

Dział 1

Ad 1. Uczeń:

- wyjaśnia, co to znaczy, że człowiek jest istotą społeczną;

- omawia konsekwencje wynikające z tego, że człowiek jest istotą społeczną;
- opisuje proces wpływu społeczeństwa na jednostkę;
- charakteryzuje sytuacje, kiedy człowiek nie dostosowuje się do norm społecznych.

Ad 2. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są potrzeby;
- opisuje, jakie ma potrzeby;
- opisuje hierarchię potrzeb według Abrahama Masłowa;
- wyjaśnia, jakie problemy wiążą się z niezaspokojeniem potrzeb.

Ad 3. Uczeń:

- wyjaśnia, jak przebiega proces komunikacji;
- opisuje bariery komunikacyjne;
- charakteryzuje rolę komunikacji werbalnej i niewerbalnej;
- ćwiczy w praktyce komunikację interpersonalną.

Ad 4. Uczeń:

- wyjaśnia, czym jest aktywne słuchanie;
- opisuje bariery komunikacyjne;
- ćwiczy w praktyce techniki aktywnego słuchania.

Ad 5. Uczeń:

- wyjaśnia, czym jest twórcze myślenie;
- twórczo i nieszablonowo rozwiązuje problemy;
- charakteryzuje postawę kreatywną, wskazuje, w których rolach społecznych jest potrzebna;
- odnajduje nietypowe skojarzenia, inspiracje.

Ad 6. Uczeń:

- wyjaśnia, jaką rolę odgrywa właściwa autoprezentacja;
- opisuje swoje pozytywne i negatywne strony;
- przygotowuje wystąpienie, w którym prezentuje siebie.

Ad 7. Uczeń

- odróżnia postawy: agresywną, uległą i asertywną;
- tworzy asertywne rozwiązania wybranych sytuacji konfliktowych;
- wyjaśnia na przykładach, jak można zachować dystans do nieaprobowanych zachowań społecznych;
- wyjaśnia, jak podejmować decyzje indywidualnie i w grupie;
- opisuje, jak można sobie radzić z presją grupy rówieśniczej.

Ad 8. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie grupy społecznej;
- wymienia przykłady grup społecznych;
- opisuje cechy grupy społecznej;
- opisuje i ocenia pozytywny i negatywny wpływ grupy na jednostkę.

Ad 9. Uczeń:

- opisuje i ocenia pozytywny i negatywny wpływ grupy na jednostkę;
- charakteryzuje różne procesy grupowe;
- wyjaśnia, czym jest konformizm;
- wymienia pozytywne i negatywne aspekty postawy konformistycznej.

Ad 10. Uczeń:

- wyjaśnia, jaką rolę odgrywa współpraca i zaufanie w grupie społecznej;
- wyjaśnia, co sprzyja, a co przeszkadza we współpracy;
- opisuje, jak grupa może wspólnie podejmować decyzje;
- wykonuje zadanie wymagające umiejętności współpracy.

Ad 11. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są konflikty;
- wymienia i opisuje przyczyny konfliktów;
- wyjaśnia, dlaczego konflikt może być twórczy;
- opisuje sposoby rozwiązywania konfliktów.

Ad 12. Uczeń:

- opisuje sposoby rozwiązywania konfliktów;
- wyjaśnia, czym są mediacje i negocjacje i jakie zasady nimi rządzą;
- w praktyce ćwiczy mediacje i negocjacje.

Dział 2

Ad 13. Uczeń:

- charakteryzuje rodzinę jako grupę społeczną, opisuje i porównuje różne modele rodziny;
- opisuje funkcje rodziny;
- przedstawia rolę rodziców i osób starszych w rodzinie;
- wyjaśnia wpływ rodziny na dzieci;
- opisuje swoją rolę w rodzinie;
- charakteryzuje i ocenia różne problemy w rodzinie.

Ad 14. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są wartości;

- opisuje, jakie wartości są cenne w życiu rodzinnym;
- przedstawia pomysły na poprawę życia rodzinnego w duchu tych wartości.

Ad 15. Uczeń:

- opisuje, jak funkcjonuje gospodarstwo domowe, ilustruje to przykładami;
- opisuje źródła dochodów rodziny;
- podaje dochody i wydatki budżetu gospodarstwa domowego;
- tworzy projekt zrównoważonego budżetu gospodarstwa domowego;
- ocenia sytuację gospodarstw domowych w Polsce.

Ad 16. Uczeń:

- podaje dochody i wydatki budżetu gospodarstwa domowego;
- tworzy projekt zrównoważonego budżetu gospodarstwa domowego;
- opisuje problemy, jakie mogą zaistnieć przy tworzeniu budżetu gospodarstwa domowego.

Ad 17. Uczeń:

- opisuje strukturę szkolnictwa w Polsce;
- przedstawia funkcje szkoły;
- charakteryzuje swoje szanse i aspiracje edukacyjne;
- opisuje proces rekrutacji do szkoły ponadpodstawowej.

Ad 18. Uczeń:

- pokazuje wpływ edukacji na szanse jednostki na rynku pracy;
- opisuje, jakie kompetencje należy spełnić, aby osiągnąć określone pozycje zawodowe;
- opisuje elementy niedostosowania systemu edukacji do potrzeb rynku pracy;
- opisuje, jak można zmieniać i podnosić swoje kwalifikacje w czasie życia zawodowego;
- charakteryzuje rolę uczenia się przez całe życie.

Ad 19. Uczeń:

- opisuje swoje kompetencje;
- planuje rozwój swojej ścieżki edukacyjnej i zawodowej;
- tworzy CV i list motywacyjny.

Ad 20. Uczeń:

- wyjaśnia, jaki ma wpływ na życie szkoły;
- przedstawia rolę samorządu uczniowskiego, kół zainteresowań, organizacji młodzieżowych w swojej placówce;
- opisuje wybory do samorządu uczniowskiego w swojej szkole;

- ocenia działalność samorządu uczniowskiego w swojej szkole, przedstawia propozycje zmian i swojego zaangażowania.

Ad 21. Uczeń:

- opisuje swoje prawa i obowiązki;
- zna statut szkoły i inne przepisy go dotyczące;
- rozważa przypadki naruszenia praw i obowiązków uczniowskich;
- wyjaśnia, gdzie może się zgłosić w przypadku naruszania jego praw.

Dział 3

Ad 22. Uczeń:

- wymienia Polaków, którzy stanowią wzór do naśladowania;
- wyjaśnia, czym są cnoty obywatelskie i jak je kształtować;
- porównuje swoje postępowanie ze wzorami osobowymi i cnotami obywatelskimi;
- wymienia i opisuje symbole narodowe Polski;
- tworzy program pracy nad sobą w duchu tych wartości.

Ad 23. Uczeń:

- wyjaśnia, czym jest wolontariat, organizacje pozarządowe, trzeci sektor;
- opisuje sposoby wspierania trzeciego sektora;
- wymienia i charakteryzuje korzyści i straty związane z działalnością wolontariacką;
- uzasadnia potrzebę przestrzegania zasad etycznych w społeczeństwie, ocenia przypadki ich naruszeń.

Ad 24. Uczeń:

- opisuje sposoby wspierania trzeciego sektora;
- wymienia i charakteryzuje korzyści i straty związane z działalnością wolontariacką;
- wymienia i opisuje ciekawe inicjatywy obywatelskie w swojej okolicy;
- tworzy plan akcji społecznej;
- bierze aktywny udział w wybranym działaniu obywatelskim.

Ad 25. Uczeń:

- charakteryzuje funkcje mediów w państwie demokratycznym i niedemokratycznym;
- ocenia znaczenie wolności słowa i pluralizmu mediów w społeczeństwach demokratycznych;
- opisuje skutki nadużywania wolności słowa;
- ocenia działalność dziennikarzy i mediów;
- opisuje różne rodzaje mediów i środki ich przekazywania;
- opisuje media na świecie, w Polsce i lokalne.

Ad 26. Uczeń:

- ocenia działalność dziennikarzy i mediów;
- analizuje materiały publicystyczne pochodzące z różnych mediów;
- oddziela opinie od faktów;
- ocenia przejawy manipulacji w mediach.

Ad 27. Uczeń:

- porównuje środki stosowane przez reklamę komercyjną i reklamę społeczną;
- opisuje i ocenia metody perswazji i manipulacji stosowane w reklamie;
- analizuje i ocenia wybrane przekazy reklamowe.

Ad 28. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie opinii publicznej;
- ocenia rolę opinii publicznej we współczesnym świecie;
- opisuje, w jaki sposób za pomocą sondaży można badać opinię publiczną;
- wyjaśnia, w jaki sposób należy konstruować próbę reprezentacyjną i na czym polega błąd pomiaru;
- odczytuje dane i interpretuje sondaże.

Ad 29. Uczeń:

- charakteryzuje cechy gatunków publicystycznych: reportaż, felieton, artykuł, esej, news, recenzja;
- analizuje przykłady wybranych gatunków publicystycznych;
- wypowiada opinie i opisuje świat społeczny za pomocą gatunków publicystycznych, np.: reportaż, felieton, artykuł, esej, news, recenzja.

Dział 4

Ad 30. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są prawa i wolności człowieka;
- charakteryzuje godność osoby ludzkiej jako źródło praw człowieka;
- wymienia cechy praw człowieka;
- wymienia i opisuje generacje praw człowieka;
- opisuje wybrane dokumenty dotyczące praw człowieka, np. Pakty Praw Człowieka, Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności Konwencję o Prawach Osób Niepełnosprawnych;
- analizuje Powszechną Deklarację Praw Człowieka.

Ad 31. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są prawa dziecka;
- opisuje kompetencje Rzecznika Praw Dziecka;
- wyjaśnia, czym zajmuje się UNICEF;

- analizuje Konwencję Praw Dziecka;
- opisuje przykłady łamania praw dziecka w Polsce i na świecie.

Ad 32. Uczeń:

- wymienia prawa i wolności człowieka i obywatela obecne w Konstytucji RP;
- opisuje środki ochrony praw człowieka i obywatela;
- ocenia stopień przestrzegania praw człowieka i obywatela w Polsce;
- wymienia i opisuje obowiązki obywateli RP.

Ad 33. Uczeń:

- opisuje sposób powoływania i kompetencje Rzecznika Praw Obywatelskich;
- wymienia gwarancje formalne i materialne praw człowieka;
- opisuje systemy ochrony praw człowieka.

Ad 34. Uczeń:

- wymienia organizacje pozarządowe zajmujące się ochroną praw człowieka;
- opisuje i ocenia działalność tych organizacji;
- podaje przykłady akcji obywatelskich związanych z ochroną praw człowieka;
- pisze petycję w obronie praw człowieka.

Ad 35. Uczeń:

- wyjaśnia, czym jest przemoc psychiczna i fizyczna;
- opisuje przejawy przemocy fizycznej i psychicznej;
- wymienia i opisuje działalność instytucji, do których można się zwrócić w przypadku użycia przemocy;
- ocenia działalność instytucji, które stoją na straży praworządności.

Ad 36. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie cyberprzemocy;
- dyskutuje o korzyściach i zagrożeniach obecnych w sieci internetowej;
- wyjaśnia, jak można zapobiegać zagrożeniom w internecie.

Ad 37. Uczeń:

- wymienia i opisuje przestępstwa, jakie mogą popełnić młodzi ludzie;
- analizuje statystyki dotyczące przestępstw;
- dyskutuje, jak można zapobiegać takim przestępstwom.

Ad 38. Uczeń:

- wymienia i opisuje prawa i obowiązki służb porządkowych;
- wymienia i charakteryzuje prawa i obowiązki obywateli w kontakcie ze służbami porządkowymi;

- ocenia działalność służb porządkowych.

Dział 5

Ad 39. Uczeń:

- opisuje strukturę samorządu gminnego;
- omawia proces powoływania organów samorządu gminnego;
- przedstawia informacje o swojej gminie, jej współczesności i historii, wymienia imię i nazwisko wójta (burmistrza lub prezydenta);
- wymienia zadania samorządu gminnego, odnosząc je do spraw z życia codziennego;
- opisuje sposób działania władz gminy;
- przedstawia zasady tworzenia podań, wypełniania druków urzędowych (np. tymczasowego dowodu osobistego), wykorzystuje je w praktyce;
- charakteryzuje strukturę swojego urzędu gminy;
- ocenia funkcjonowanie swojej gminy, przedstawia propozycje rozwiązań jej problemów.

Ad 40. Uczeń:

- opisuje strukturę samorządu powiatowego;
- charakteryzuje powoływanie organów samorządu powiatowego;
- przedstawia zadania samorządu powiatowego, odnosząc je do codziennych spraw;
- ocenia sposób funkcjonowania samorządu powiatowego, przedstawia propozycje rozwiązań problemów.

Ad 41. Uczeń:

- omawia strukturę samorządu wojewódzkiego;
- opisuje powoływanie organów samorządu wojewódzkiego;
- przedstawia zadania samorządu wojewódzkiego, odnosząc je do codziennych spraw;
- omawia kompetencje wojewody;
- porównuje zadania samorządu wojewódzkiego z kompetencjami wojewody;
- ocenia sposób funkcjonowania samorządu powiatowego i wojewódzkiego, przedstawia propozycje rozwiązań problemów.

Ad 42. Uczeń:

- wyjaśnia, w jakim urzędzie i w jaki sposób uzyskuje się: dowód osobisty, prawo jazdy, paszport oraz gdzie rejestruje się samochód i motocykl i załatwia inne sprawy;
- wyjaśnia, na czym polega prawo informacji publicznej;
- opisuje, w jaki sposób obywatel może odwołać się od niekorzystnej dla siebie decyzji urzędu;
- podaje, jak się sporządza podanie, wniosek urzędowy, skargę i odwołanie;
- uzupełnia wniosek o paszport.

Ad 43. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie małej ojczyzny,
- charakteryzuje ciekawe miejsca w swojej okolicy;
- charakteryzuje ciekawe postacie związane z okolicą;
- ocenia atrakcyjność turystyczną swojej okolicy.

Ad 44. Uczeń:

- opisuje ciekawe obyczaje obecne w małej ojczyźnie;
- wymienia i opisuje najciekawsze wydarzenia z historii małej ojczyzny;
- ocenia atrakcyjność turystyczną swojej okolicy w kontekście historii i obyczajów.

Ad 45. Uczeń:

- identyfikuje problemy społeczne w swojej okolicy;
- ocenia sprawność władz publicznych w ich rozwiązywaniu;
- proponuje swoje rozwiązania problemów społecznych;
- dyskutuje na temat problemów społecznych.

Dział 6

Ad 46. Uczeń:

- wyjaśnia, co to jest odpowiedzialność;
- charakteryzuje polskie symbole narodowe;
- wyjaśnia, kim dla niego jest dobry Polak;
- dyskutuje o cechach dobrego Polaka;
- opisuje i ocenia postawę patriotyczną;
- porównuje swoje ideały z cechami dobrego Polaka.

Ad 47. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcia obywatelstwa i narodowości;
- opisuje proces nabywania i zrzekania się obywatelstwa;
- wymienia i opisuje różnice pomiędzy obywatelstwem a narodowością;
- ocenia, w jaki sposób można łączyć różne tożsamości.

Ad 48. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcia mniejszości etnicznych i narodowych;
- wymienia mniejszości etniczne i narodowe w Polsce;
- charakteryzuje mniejszości narodowe i etniczne w Polsce;
- opisuje i ocenia prawa mniejszości etnicznych i narodowych;
- charakteryzuje środowiska migrantów i uchodźców w Polsce;
- opisuje i ocenia wkład mniejszości etnicznych i narodowych w kulturę Polski.

Ad 49. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcia: stereotyp, uprzedzenie, dyskryminacja, rasizm, wykluczenie, antysemityzm, ksenofobia, handicapizm;
- podaje przykłady takich zjawisk w Polsce i na świecie;
- ocenia wpływ, jaki te zjawiska mają na przemiany społeczne;
- wymyśla sposoby przeciwdziałania tym zjawiskom.

Ad 50. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie państwa;
- podaje i charakteryzuje cechy państwa;
- wymienia i opisuje funkcje państwa;
- ocenia idee anarchistyczne.

Ad 51. Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie konstytucji;
- wyjaśnia, na czym polega szczególne znaczenie konstytucji;
- opisuje genezę Konstytucji RP;
- analizuje preambułę Konstytucji RP;
- wymienia i opisuje zasady ustrojowe w Konstytucji RP;
- wyjaśnia zasady: suwerenności narodu, trójpodziału władz, republikańskiej formy rządów, pluralizmu politycznego, demokratycznego państwa prawa, konstytucjonalizmu.

Ad 52. Uczeń:

- wyjaśnia zasadę suwerenności narodu;
- wyjaśnia różnicę między demokracją pośrednią a bezpośrednią;
- wymienia instytucje demokracji bezpośredniej w Polsce;
- charakteryzuje referenda w Polsce (ogólnokrajowe i lokalne);
- charakteryzuje różne rodzaje wyborów w Polsce (samorządowe, parlamentarne, prezydenckie, do Parlamentu Europejskiego);
- ocenia polski system wyborczy.

Ad 53. Uczeń:

- wyjaśnia, czym są partie polityczne;
- wyjaśnia, jak się powołuje partie w Polsce;
- wymienia i krótko opisuje najważniejsze partie;
- charakteryzuje polski system partyjny;
- wymienia partie należące do opozycji i koalicji rządowej.

Ad 54. Uczeń:

- opisuje model władzy ustawodawczej w Polsce;

- opisuje sposób wyboru Sejmu i Senatu;
- charakteryzuje strukturę wewnętrzną Sejmu i Senatu;
- opisuje funkcje Sejmu i Senatu;
- ocenia działalność polskiego parlamentu.

Ad 55. Uczeń:

- opisuje sposób wyboru Prezydenta RP;
- opisuje kompetencje Prezydenta RP;
- wymienia osoby pełniące urząd w historii Polski;
- ocenia sprawowanie funkcji przez Prezydenta RP.

Ad 56. Uczeń:

- opisuje sposób powoływania Rady Ministrów w Polsce;
- opisuje kompetencje Rady Ministrów;
- wymienia Prezesa Rady Ministrów, wiceprezesów i najważniejszych ministrów;
- ocenia działalność Rady Ministrów.

Ad 57. Uczeń:

- wyjaśnia, na czym polega zasada niezawisłości sędziowskiej;
- charakteryzuje strukturę polskiego sądownictwa;
- opisuje strukturę i kompetencje Trybunału Konstytucyjnego i Trybunału Stanu;
- ocenia polskie sądownictwo.

Ad 58. Uczeń:

- charakteryzuje genezę ONZ;
- opisuje strukturę ONZ;
- charakteryzuje działania ONZ na arenie międzynarodowej;
- ocenia działalność ONZ.

Ad 59. Uczeń:

- charakteryzuje strukturę NATO;
- opisuje działania NATO na arenie międzynarodowej;
- ocenia działalność NATO.

Ad 60. Uczeń:

- opisuje genezę integracji europejskiej;
- wymienia Ojców Europy;
- wymienia Polaków pełniących ważne stanowiska w Unii Europejskiej;
- charakteryzuje najważniejsze instytucje Unii Europejskiej;
- opisuje działalność Unii Europejskiej;
- ocenia perspektywy rozwoju integracji europejskiej.

Ad 61. Uczeń:

- ocenia działalność Unii Europejskiej;
- wskazuje korzyści i straty, które dotyczą Polski w związku z członkostwem w Unii Europejskiej;
- uczestniczy w debacie, formułuje argumenty, broni swojego stanowiska.

Ad 62. Uczeń:

- wymienia najważniejsze organizacje międzynarodowe, w których działa Polska;
- opisuje wybrane działania Polski na arenie międzynarodowej;
- ocenia aktywność międzynarodową Polski.

Ad 63. Uczeń:

- wymienia i opisuje najważniejsze problemy współczesnego świata;
- charakteryzuje konflikt Północ–Południe, zjawisko globalizacji;
- formułuje propozycje rozwiązania problemów globalnych;
- ocenia, na ile jego osobista postawa jest w stanie wpłynąć na rozwiązanie tych problemów.

Wymienione cele nawiązują wprost do podstawy programowej z wiedzy o społeczeństwie zawartej w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r., poz. 356). Takie ujęcie pozwala na zdobycie wiedzy i zrozumienie prawidłowości życia społecznego, procedur demokratycznych, ustroju Polski, praw człowieka, potrzeby zaangażowania obywatelskiego. Uczy poszukiwania informacji o rzeczywistości społecznej w różnych źródłach, jej interpretacji i oceny, inspirowanie do tworzenia własnych wypowiedzi. Dzięki temu młody człowiek lepiej rozumie siebie, swoje motywacje i emocje, a także zachowania innych. Zna swoje zasoby, zainteresowania, umie zaplanować dalszą edukację, a także myśli o swojej przyszłości na rynku pracy. Wie, jakie ma prawa i obowiązki, biorąc pod uwagę również prawa człowieka, wynikające z przyrodzonej godności. Buduje swoją tożsamość na różnych poziomach – lokalnym, regionalnym, państwowym, europejskim. Kształtuje u siebie postawy obywatelskie, chociażby odpowiedzialności, tolerancji, szacunku do prawa, identyfikując przypadki jego łamania. Sprawnie i asertywnie się komunikuje. Szuka propozycji rozwiązań problemów społecznych, uczestniczy w działaniach zmierzających do zmian w najbliższym otoczeniu, kształtując w ten sposób różne predyspozycje. Rozwija swoje kompetencje komunikacyjne, umiejętność współpracy i inne umiejętności interpersonalne. Korzysta z prostych procedur w życiu obywatelskim.

Pozwala to kształtować wszystkie kompetencje kluczowe. Rozumienie i tworzenie informacji rozwijane jest w różnych formach, chociażby poprzez uczestnictwo w dyskusji, debacie, przygotowaniu własnych wypowiedzi ustnych i pisemnych. Języki obce (wielojęzyczność) mogą być pomocniczo wykorzystywane, chociażby przy analizie źródeł. Podobnie kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii, potrzebne na przykład do oceny statystycznych wartości opisujących rzeczywistość społeczną. W dobie społeczeństwa informacyjnego korzystanie z różnych narzędzi cyfrowych wydaje się nieodzowne, stąd konieczność posługiwania się nowymi technologiami. Zgodnie z koncepcją uczenia się przez całe życie, młodzi ludzie powinni być wyposażeni w takie umiejętności, które pozwolą im na ciągłe podnoszenie kwalifikacji i dostosowanie do zmieniającego się świata. Oczywistym wydaje się, że poprzez inspirowanie aktywności w sferze publicznej, zdobywanie wiedzy, praktykę działania, zdobywane są kompetencje obywatelskie. Uczniowie powinni być też zachęceni do samodzielnego podejmowania aktywności, szukania skutecznych metod rozwiązywania problemów – to nic innego, jak przedsiębiorczość. Jako że kultura stanowi nieodzowną część społeczeństwa, jej rozumienie, posługiwanie się charakterystycznymi dla różnych dziedzin środkami ekspresji znajduje swoje ważne miejsce na zajęciach z wiedzy o społeczeństwie.

Warto zwrócić uwagę na interdyscyplinarność zaprezentowanych treści. Ucząc się o mechanizmach działających w wielkich i małych grupach społecznych, motywacjach, emocjach jednostek, młodzi ludzie poznają podstawy wiedzy socjologicznej i psychologicznej. Mechanizmy ustrojowe, procesy polityczne to domena politologii i prawa. Ta druga dyscyplina akademicka obecna jest choćby przy analizie i interpretacji przepisów ustaw, rozporządzeń itp. Polityka zagraniczna, współdziałanie państw i organizacji to elementy obecne w zakresie nauki o stosunkach międzynarodowych. Oprócz tego, na wszelkie zagadnienia należy spojrzeć z perspektywy historycznej, pokazując chociażby dynamikę ich zmian w czasie, kluczowe procesy dziejowe. Bazą do rozważań powinien być kontekst filozoficzny, daje on spojrzenie na podstawy ideowe, istotę zjawisk społecznych. Takie elementy pokazują interdyscyplinarność nie tylko samego przedmiotu, lecz przede wszystkim wieloaspektowość i złożoność świata.

To wszystko sprzyja odnalezieniu się młodego człowieka na rynku pracy. Zaprezentowane cele i treści kształtują postawę aktywności, inicjatywności, uczą odwagi i odpowiedzialności w rozwiązywaniu problemów. Kształtowanie umiejętności interpersonalnych (blok celowo rozbudowany w programie) ma dawać umiejętności komunikacyjne, współpracy, kreatywności. Realizacja treści uczy także zorientowania na cel, wielozadaniowości, chociażby poprzez różnorodność treści oraz przedstawionych w dalszej części metod i form. Wiedza o społeczeństwie w dużej mierze ma kształtować umiejętności miękkie, co nie znaczy, że nie ma tu żadnych twardych kompetencji, chociażby kwestii związanych z przepisami prawa, strukturą ustroju państwa, kontekstem międzynarodowym. Wydaje się, że połączenie kwalifikacji z umiejętnościami interpersonalnymi da najlepsze rezultaty przy przygotowaniu młodych do wymagań zmieniającego się rynku pracy.

Z troski o potrzebę nauczenia radzenia sobie z codziennymi wyzwaniami – w domu, w szkole, w pracy, w społeczności lokalnej, wynika poszerzenie treści programowych i rozbudowanie programu nauczania. Dodatkowe elementy dotyczą kształtowania umiejętności interpersonalnych, takich jak: komunikacja, twórcze myślenie, autoprezentacja, asertywność, negocjowanie, mediacja. Postuluje się uzupełnienie i rozszerzenie tych treści w stosunku do podstawy programowej. Podobnie jak kwestie związane z rozwojem mediów. Uczniowie z jednej strony powinni łatwiej umieć analizować przekazy prasowe, radiowe, telewizyjne, widzieć ich siłę i mankamenty, a z drugiej strony – tworzyć własne wypowiedzi publicystyczne w różnych formach (np. esej, felieton, reportaż) i za pomocą różnych środków (tekst, obraz, dźwięk). Rozszerzenie treści ma odpowiedzieć na wyzwania współczesności, sprawić, że szkoła będzie bliżej codziennego życia młodych. Wciąż bowiem muszą się komunikować, rozwiązywać konflikty, odpowiadać na emocje swoje i innych. Nadal są otoczeni przez świat mediów, zwłaszcza mediów elektronicznych. Wymaga to kompetencji, aby mogli poruszać się swobodnie w rzeczywistości społecznej. Przy okazji sprzyja realizacji kompetencji kluczowych i przygotowuje poprzez rozwój umiejętności miękkich do rynku pracy.

Zwracać należy również uwagę na postulaty edukacji włączającej. Cele i treści mogą być realizowane przy wdrożeniu określonych dostosowań w zależności od specjalnych potrzeb edukacyjnych. Dlatego tak bardzo istotne okazuje się rozpoznanie owych potrzeb i odpowiedź na nie, również przy wsparciu fachowym ze strony poradni psychologiczno-pedagogicznych. Taki uczeń może uczestniczyć we wszystkich bądź w części zajęć ogólnodostępnych lub w nauczaniu indywidualnym, korzystać z nauczyciela wspierającego. Dodatkowo, czasem istnieje potrzeba realizacji rewalidacji, np. w celu rozwoju umiejętności społecznych. Skuteczne okazują się również różne zajęcia:

- z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej, np. dydaktyczno-wyrównawcze dla osób z deficytami,
- rozwijające uzdolnienia, również w odniesieniu do uczniów szczególnie zdolnych,
- przygotowujące do aktywności na rynku pracy,
- specjalistyczne,
- rozwijające umiejętności uczenia się.

Ważny okazuje się tutaj postulat indywidualizacji nauczania – dostosowania treści, ale i form metod do rzeczywistych możliwości. Jeżeli istnieje konieczność ograniczenia lub rozszerzenia niektórych treści dostosowania do uzdolnień i braków, należy podjąć ten trud.

Takie ujęcie celów i treści pozostaje w zgodzie z inspiracjami naukowymi programu. Kształtuje inteligencję wieloraką w różnych jej aspektach. Uczy empatii, komunikacji, odzwierciedlania emocji według wskazań NVC. Pokazuje – w duchu pedagogiki zabawy – jak współpracować, a nie tylko rywalizować, jak budować w sobie entuzjazm i pozytywne nastawienie do życia. Motywuje do aktywności obywatelskiej przy zachowaniu odpowiedzialnej wolności i szacunku do godności człowieka, niezależnie od jego cech.

V. ORGANIZACJA WARUNKÓW I SPOSÓB REALIZACJI KSZTAŁCENIA

Kształcenie z wiedzy o społeczeństwie powinno być różnorodne, aby zapewnić maksymalną naturalność, należy wychodzić również poza mury klasy szkolnej. Młodzież powinna się spotykać z autentyczną rzeczywistością społeczną, z osobami piastującymi ważne funkcje społeczne, wykonującymi określone zawody. Chodzi o to, by odejść od kształcenia czysto teoretycznego. Zapewne w większości przypadków trudno będzie całkowicie porzucić klasyczny system klasowo-lekcyjny. Bez wątpienia należałoby go jednak urozmaicać.

Proponowane rozwiązania, sposoby realizacji kształcenia:

- wycieczki przedmiotowe, np. do urzędu gminy, do Sejmu, pozwalające na poznanie funkcjonowania instytucji;
- gry dydaktyczne, w tym gry terenowe i miejskie, które dają szansę na to, aby zaangażować uczniów do aktywnych działań, miejsce realizacji okazuje się wówczas nietypowe – może być to plener leśny lub przestrzeń w miejscowości;
- spotkania z ciekawymi osobami – wójtem, urzędnikami, pracownikami różnych branż, będzie to inspirowało aktywność obywatelską młodych, a także spełniało zadania preorientacji zawodowej;
- projekty edukacyjne – dają one szansę pokazania, jak realizuje się działania w miejscu pracy, zachęcają młodzież do współpracy, do kreatywności;
- realizacja zajęć w formie blokowej – dla niektórych zagadnień warto podjąć próbę przeprowadzenia zajęć na dwóch jednostkach lekcyjnych (albo na ich większej liczbie) – pozwoli to na wykorzystanie metod aktywizujących, np. gier. Ze względu na interdyscyplinarność wiedzy o społeczeństwie, dobrym pomysłem wydaje się też omawianie zagadnień w porozumieniu z nauczycielami innych przedmiotów, np. historii podczas wspólnych zajęć;
- współpraca z organizacjami pozarządowymi (np. Związek Harcerstwa Polskiego, Centrum Edukacji Obywatelskiej) – pozwala na rozszerzenie repertuaru oddziaływań na młodzież o ciekawe formy i metody, proponowane w ramach edukacji nieformalnej.

Powyższe pomysły skłaniają również do innej niż typowa aranżacji miejsca i czasu zajęć. Forma blokowa wymagać będzie zapewne dłuższego czasu niż 45 minut. Współpraca z nauczycielami języka polskiego czy historii ukaże również uczniom interdyscyplinarność przedmiotu. Podobnie z wycieczkami, projektami edukacyjnymi, spotkaniami – one zwykle również będą przekraczały wymiar jednostki lekcyjnej. Tego typu działania mogą się również odbywać podczas zajęć pozalekcyjnych. Warto również eksperymentować z przestrzenią. Samo ustawienie ławek wysyła wychowankom odpowiedni kod proksemiczny. Można przygotować je do pracy w grupach lub do

debaty czy siąść na krzesłkach w kręgu przy zabawach lub ćwiczeniach dramowych. Gry można przeprowadzić w plenerze, warto wybrać się również do siedziby urzędów czy organizacji pozarządowych. W przypadku wielu form i metod pracy, można zadbać o właściwą scenografię, na przykład odtworzyć układ sali sądowej (lub zrealizować zajęcia w sądzie), wykorzystać togi. Zajęcia urozmaicą także plansze i tablice, również tablice multimedialne. Różnorodność aranżacji miejsca i czasu sprzyja realizacji aspektów inteligencji wielorakiej, a także częstokroć lepszej, bardziej empatycznej komunikacji oraz współpracy. Powinno mieć to korzystny wpływ na uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

VI. METODY, TECHNIKI I FORMY PRACY

Do realizacji poszczególnych treści programowych należy zastosować odpowiednie metody, techniki i formy pracy. Powinny być one zróżnicowane, rozbudzać zainteresowania uczniów, kształtować umiejętności potrzebne na rynku pracy – współpracę, kreatywność, asertywność i inne. Rozmaitość podejść dydaktycznych pozwoli też lepiej zadbać o osoby o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Na przykład wychowankom o trudnościach edukacyjnych łatwiej będzie zdobywać wiedzę i umiejętności przy działaniach zakładających różne formy ekspresji artystycznej czy w grach interakcyjnych.

Preferowane wydają się metody aktywizujące, które dają młodzieży możliwość osobistego zaangażowania i doświadczenia. To one też najlepiej sprzyjają przygotowaniu do wyzwań świata pracy, w którym współcześnie liczy się innowacyjność, inicjatywa, operatywność, kooperacja. Nie należy jednak całkowicie rezygnować z metod podających. Służą one porządkowaniu treści, podsumowaniu, szybkiemu przekazywaniu dużej porcji informacji. Najlepsze efekty można osiągnąć wtedy, kiedy podczas zajęć edukacyjnych stosuje się i jeden, i drugi typ.

Przy doborze metod należy zwrócić uwagę na uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Powinny one współgrać z opiniami i orzeczeniami poradni psychologiczno-pedagogicznych i innymi obserwacjami. Należy tak je stosować, aby wspierać rewalidację i zapewniać odpowiedni poziom pomocy psychologiczno-pedagogicznej w sposób ciągły na każdych zajęciach.

Wybrane metody, formy i środki prezentowane są poniżej.

Analiza kazusu

To metoda znana z uniwersyteckich studiów prawniczych. Pozwala sprawdzić zrozumienie przepisów prawnych i pokazuje, jak są stosowane w praktyce. Wyzwała kreatywność i uczy logicznego, analitycznego myślenia. Poprzez operowanie konkretną sytuacją, wzbudza zainteresowanie uczniów, choćby szczególnie uzdolnionych. W opisie kazusu można też zawrzeć odwołanie do różnych problemów społecznych. Może być to także znakomite przygotowanie do wykorzystania umiejętności stosowania i interpretacji prawa w miejscu pracy. Przykład zastosowania:

Zapalony informatyk Miłowit Kwejk (l. 19) pozostawał w bliskich relacjach emocjonalnych z piękną, ale wymagającą Esmeraldą Demotywtor (l. 17). Mimo że do tej pory używał Linuxa, specjalnie dla swojej ukochanej ściągnął z jakiejś strony Windowsa, żeby mogła prościej przygotować wypracowania i prezentacje do szkoły. Ściągał również

pliki mp3 z romantyczną muzyką i filmy, aby urozmaicały wieczorne spotkania we dwoje. Niestety, po pięciu miesiącach szalonych emocji, Miłowił Kwejk postanowił zerwać z dziewczyną. Związek przeszkadzał mu w realizacji nowych projektów informatycznych – po prostu nie miał czasu na miłość. Esmeralda Demotywator popłakała trzy dni, po czym kierowana żądzą zemsty zgłosiła na policję, że jej „eks” nielegalnie ściąga pliki z internetu.

Czy Miłowił Kwejk popełnił przestępstwo i czy grozi mu odpowiedzialność karna? Odwołaj się do odpowiednich przepisów.

Drama

Drama jest metodą, w której odgrywa się rolę jakiejś osoby. Ważne jest podkreślenie, iż nie chodzi tu o wyreżyserowaną inscenizację. Uczniowie raczej spontanicznie nawiązują kontakt ze swoimi poglądami, uczuciami, doświadczeniami. Wstępem do dramy powinna stać się rozgrzewka, a zakończyć należy podsumowaniem. Uczestnicy odpowiadają wówczas na pytania: „Kim jesteś i co robisz?”, „Dlaczego to robisz?”, „Co chcesz osiągnąć?”, „Skąd wiesz, że takie zachowanie jest odpowiednie w tej sytuacji?”, „Jaka jest twoja sytuacja życiowa?” i inne. Siłą dramy okazuje się jej wieloznaczność – nie ma jedynie słusznych rozwiązań, pozwala również w bezpieczny sposób przeżywać nawet najtrudniejsze emocje. Umiejętnie wykorzystana może być doskonałą metodą dla uczniów o specjalnych potrzebach, na przykład z niedostosowaniem społecznym, pomagając modelować ich zachowania. Kształtuje takie kompetencje kluczowe, jak: tworzenie i rozumienie informacji, obywatelskie, przedsiębiorczość, świadomość i ekspresja kulturalna. Kształtując kreatywność i innowacyjność uczy tych umiejętności, których wymaga rynek pracy. Ćwicząc empatię, uczniowie ćwiczą jednocześnie komunikację bez przemocy i wykorzystują inteligencję interpersonalną i intrapersonalną.

Przykład zastosowania – karty ról do ćwiczenia komunikacji interpersonalnej w parach.

Osoba A

Niezbyt dobrze ci się ostatnio rozmawia z przyjacielem. Obiecał, że ci pomoże w przygotowaniu przyjęcia urodzinowego i nie przyszedł na umówiony termin. Myślisz, że zapomniał albo chciał się wykręcić od pomocy. Pożyczyłeś też mu 100 zł, które miał oddać dwa tygodnie temu. Mimo tego, że przypominaleś, na razie nie masz pieniędzy z powrotem. Przyjaciel oddał za to twoją książkę, pożyczoną miesiąc temu – niestety miała podartą okładkę, mimo iż wcześniej była w niemal idealnym stanie. Bardzo cię to wszystko irytuje, zastanawiasz się, czy to już koniec waszej przyjaźni. Chcesz szczerze porozmawiać z przyjacielem.

Osoba B

Niezbyt dobrze ci się ostatnio rozmawia z przyjacielem. Wydaje ci się taki szorstki i „czepiający się” drobiazgów. Masz trudną sytuację w domu – w szpitalu leży twoja mama, ojciec pracuje za granicą i to na tobie spoczywają obowiązki rodzinne. Musisz opiekować się 5-letnim niesfornym bratem. Codziennie robisz zakupy. Pamiętasz o opłatach. Ciągłe cierpisz na brak gotówki. Pieniądzy z zasiłku chorobowego mamy jest niewiele, a ojciec na razie nie może przysłać żadnej kwoty. Szukasz dorywczej pracy – na razie bezskutecznie. Wszystko to cię przytłacza i jest niesamowicie trudne. Strasznie ci głupio, że zalegasz z długiem wobec przyjaciela 100 zł i że musiałeś oddać mu książkę, której okładkę podarł twój brat. Chciałbyś wyrównać straty, ale nie masz z czego. Niewiele czasu możesz poświęcić także na spotkania czy pomoc przyjacielowi – obowiązki pochłaniają każdy wolny moment. Nie chcesz go także martwić opowieściami o swoich trudnościach, ale uznałeś, że teraz nadeszła chwila na szczerą rozmowę.

Filozoficzna plastelina

Ta metoda to próba wykorzystania do przekazania wiedzy i umiejętności z nauk społecznych przy wykorzystaniu form ekspresji artystycznej. Odwołuje się raczej do poznania intuicyjnego niż czysto racjonalnego, przez co staje się ono głębsze, zwłaszcza dla uczniów o specyficznych trudnościach w uczeniu się, specjalnych potrzebach, na przykład z niedostosowaniem społecznym, pomagając modelować ich zachowania. Rozwija kompetencje kluczowe: tworzenie i rozumienie informacji, obywatelskie, świadomość i ekspresja kulturalna. Metoda pobudza twórcze myślenie, uczy rozwiązywania problemów, umiejętności niezbędnych w pracy zawodowej.

Przykład zastosowania:

Uczestnicy czytają fragment pism Pierre'a-Josepha Proudhona. Potem prowadzący prosi, aby w grupach z plasteliny wykonali rzeźbę, która według nich najlepiej odzwierciedla przesłanie tekstu. Dzieła prezentowane są na wystawie. Najpierw inne grupy komentują ich elementy, później o swoich intencjach twórczych mówią autorzy rzeźby. W podsumowaniu odbywa się dyskusja na temat idei anarchistycznych zawartych w tekście.

Pierre-Joseph Proudhon, **Myśl ogólna rewolucji w XIX w.**

„Być rządzonym to być obserwowanym, nadzorowanym, szpiegowanym, kierowanym, nastawianym, podporządkowanym ustawom, indoktrynowanym, zmuszanym do wysłuchiwania kazań, kontrolowanym, szacowanym, ocenianym, cenzurowanym, poddawany rozkazom ludzi, którzy nie mają ani prawa, ani wiedzy, ani cnót obywatelskich. Być rządzonym oznacza przy każdej transakcji, przy każdym działaniu, przy każdym ruchu być odnotowanym, rejestrowanym, kontrolowanym, opodatkowanym, ostemplowanym, opatentowanym, licencjonowanym, autoryzowanym, aprobowanym,

napominanym, krępowanym, reformowanym, strofowanym, aresztowanym. Pod pretekstem dbałości o dobro ogółu jest się opodatkowanym, drenowanym, zmuszanym do płacenia okupu, eksploatowanym, monopolizowanym, poddawany presji, uciskanym, oszukiwanym, okradanym; wreszcie przy najślabszych oznakach oporu, przy pierwszych słowach skargi, represjonowanym, karanym, obrażanym, nękanym, śledzonym, poniżanym, bitym, rozbieranym, duszonym, więzionym, rozstrzeliwanym, sądzonym, skazywanym, deportowanym, chłostanym, sprzedawanym, zdradzany, i na koniec wyśmiewanym, wyszydzanym, znieważanym, okrywany hańbą. Taki jest rząd, taka jest jego sprawiedliwość, taka jest jego moralność".

Źródło za: Tomasz Kaczmarek (red.), *Anarchia i francuski teatr sprzeciwu społecznego 1880–1914*, Łódź 2014.

Analiza źródeł – memy internetowe

Trudno sobie wyobrazić lekcje wiedzy o społeczeństwie bez analizy różnorodnych źródeł zarówno tych pisanych, jak i ikonograficznych czy statystycznych. Interpretacja rozmaitych przekazów jest potrzebna do zrozumienia świata. Przyczynia się do nauki kompetencji kluczowych: tworzenie i rozumienie informacji, obywatelskie, świadomość i ekspresja kulturalna.

Warto do analizy zjawisk społecznych wykorzystać memy internetowe, które są bliskie nastoletnim użytkownikom sieci. Taka aktywność uczy, jak świadomie korzystać z internetu.

Przykład zastosowania:

Przeanalizuj grafiki i opisz, na jakie problemy związane z mediami wskazują autorzy.

Grafiki pod adresami:

<https://demotywatory.pl/4103148/Media>

<https://demotywatory.pl/3677376/Mass-media>

Analiza źródeł – wersja obcojęzyczna

W różnorodności źródeł warto stosować również źródła obcojęzyczne, najlepiej w języku, którego uczą się uczniowie w szkole. Oprócz opisywanych wcześniej zalet pokazuje to interdyscyplinarność przedmiotu i jest naturalne, gdyż ze wszystkich stron otaczają nas komunikaty, na przykład po angielsku. Okazuje się, że paradoksalnie można kształcić kompetencję kluczową, jaką jest porozumiewanie się w językach obcych (wielojęzyczność) również na wiedzy o społeczeństwie. Trudno dziś wyobrazić sobie zatrudnienie w specjalistycznych zawodach bez ich znajomości.

Grafika pod adresem: <https://pixabay.com/pl/wojny-stop-ziemia-globus-usa-1247950/>

Wyjaśnij przesłanie grafiki, opisując kody kulturowe, do których się odwołuje.

Grafika pod adresem: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0a/UN-Human_rights-1952-3c.jpg

1. Odwołując się do symboli graficznych i dat, wyjaśnij przesłanie znaczka pocztowego.
2. Wyjaśnij, z jaką organizacją międzynarodową wiąże się znaczek.
3. Wyjaśnij, w jakich językach i dlaczego znajdują się napisy na znaczku.

Gra dydaktyczna

To kolejna metoda aktywizująca. Często poprzez zastosowanie ciekawych reguł, motywuje i wciąga młodzież w proces dydaktyczny, co okazuje się ważne szczególnie dla uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Gry poprzez stworzenie modelu zjawisk mogą odzwierciedlać rzeczywistość i uczyć autentycznych mechanizmów i procesów. Współzawodnictwo także ma potencjał, aby zwiększyć atrakcyjność zajęć, ucząc przy okazji reguł fair play. Gry – w zależności od tematyki i reguł – odpowiadają na potrzebę kształcenia wszystkich kompetencji kluczowych. Przygotowują również do wykorzystania umiejętności rozwiązywania problemów, skutecznego działania, logicznego myślenia, kooperacji w miejscu pracy.

Przykład zastosowania:

Zadaniem uczestników jest dobranie się w pary tak, aby dobrać właściwe cytaty z pism Janusza Korczaka. Później uczniowie dyskutują o przesłaniu słów, odnosząc je do idei praw dziecka.

„Umysł dziecka – las, którego...	...wierzchołki lekko się poruszają, gałęzie splatają, liście drząc dotykają”.
„Zapnij guzik, dlaczego masz buty zabłocone, czy odrobiłeś lekcje, pokaż uszy, obetnij paznokcie. I to nas uczy po trochu unikać, ...	...kryć się – nawet jeśli nic złego nie zrobiliśmy. A kiedy przypadkiem spojrzą, czekamy zaraz na jakąś uwagę”.

„Ma dziecko przyszłość, ale ma i przeszłość: pamiętne zdarzenia, wspomnienia, wiele godzin najistotniejszych samotnych...	...rozważań. Nie inaczej niż my pamięta i zapomina, ceni i lekceważy, logicznie rozumuje i błądzi, gdy nie wie. Rozważnie ufa i wątpi”.
„Szacunku dla bieżącej godziny, dla dnia dzisiejszego. Jak będzie umiało jutro, gdy nie dajemy żyć dziś świadomym...	...odpowiedzialnym życiem? Nie deptać, nie poniewierać, nie oddawać w niewolę jutra, nie gasić, nie śpieszyć, nie pędzić”.
„Dziecko jest pergaminem szczelnie zapisanym drobnymi hieroglifami, których część tylko zdołasz...	...odczytać, a niektóre potrafisz wytrzeć lub tylko zakreślić i własną wypełnić treścią”.
„Człowiek nie tylko pamięta, ale i zapomina, nie tylko się myli, ale poprawia swoje różne błędy, nie tylko gubi, ale i znajduje. Można się nauczyć pamiętać to...	...co dobre i pożyteczne. Znam wielu, których ulica nie zepsuła wcale, a zahartowała, wyrobiła silną wolę, żeby być uczciwym i rozważnym człowiekiem”.
„Jeżeli ktoś zrobił coś złego, najlepiej mu przebaczyć. Jeżeli zrobił coś złego, bo nie wiedział, to już wie teraz. Jeżeli zrobił coś złego nieumyślnie,...	...będzie w przyszłości ostrożniejszy. Jeśli robi coś złego, bo mu się trudno przyzwyczaić, będzie się starał. Jeżeli zrobił coś złego, bo go namówili, już się nie będzie słuchał”.
„Gdyby dorośli nas zapytali, my byśmy niejedno dobrze doradzili. Przecie my lepiej wiemy, co nam dolega, przecie my więcej czasu mamy, żeby patrzeć i myśleć o sobie,...	...przecież my lepiej siebie znamy, więcej razem jesteśmy. Jedno dziecko wiele może nie wiedzieć, a w gromadzie zawsze się ktoś znajdzie, co lepiej rozumie”.
„Młodzi mają różne własne sprawy, własne zmartwienia, własne łzy i uśmiechy, własne młode poglądy i młodą poezję. Często ukrywają...	...przed dorosłymi, bo się wstydzą, nie ufają, bo boją się, żeby się z nich nie śmiali”.

„Człowiek lubi wysiłek. Lubi, żeby mu się udało, chce wiedzieć, czy potrafi, co może, mimo trudności chce wiedzieć, czy potrafi, co może, mimo trudności chce skończyć i zwyciężyć...	...przekonać siebie i innych, że silny i zręczny. Zresztą siedzenie męczy. Jeżeli w człowieku uzbiera się siła, a nie może jej zużyć, siedzi jakby głodny ruchu, znudzony, jakby zatruty”.
„Nie to ważne w co się bawić, a jak i co się przy tym myśli i czuje. Można rozumnie bawić się lalką, a głupio i dziecinnie grać...	...w szachy. Można ciekawie i z fantazją bawić się w straż, pociąg, polowanie, w Indian, a bezmyślnie czytać książki”.
Kiedy śmieje się dziecko,...	...śmieje się cały świat.
Powiadacie: – Nuży nas obcowanie z dziećmi. Macie słuszność. Mówicie: – Bo musimy się zniżyć do ich pojęć...	...Zniżyć, pochylać, naginać, kurczyć. Mylicie się. Nie to nas męczy. Ale – że musimy się wspinać do ich uczuć. Wspinać, wyciągać, na palcach stawać, sięgać. Żeby nie urazić.

Gra terenowa – gra miejska

Z edukacją obywatelską można wyjść w plener, do lasu, do parku, do przestrzeni miejskiej. Aby skonstruować dobrą grę terenową należy zwrócić uwagę na kilka aspektów. Wyznaczenie celu, stworzenie odpowiednich zadań, stworzenie fabuły powinny towarzyszyć elementom bardziej technicznym, takim jak: wybór pory, terenu, czas trwania. Odejście od sztywnych ram pomieszczenia klasowego może sprzyjać tym uczniom, których uzdolnienia wykraczają poza inteligencję logiczną. W zależności od scenariusza, znowu można rozwijać właściwie każdą kompetencję kluczową. Współdziałanie, współzawodnictwo, skuteczność są znów niezbędne na rynku pracy.

Przykładem wykorzystania formy do opowieści o sprawach społecznych może być gra terenowa o tolerancji i równości. Uczestnicy zostali podzieleni na kilkusobowe grupy, otrzymali mapy z zaznaczonymi punktami kontrolnymi, gdzie spotykali osoby zlecające im wykonanie różnych zadań. Otrzymywali za to punkty, które stały się podstawą ostatecznej klasyfikacji.

Przykładowe zadania:

- przejście z zasłoniętymi oczami przez tor przeszkód – wczucie się w rolę niepełnosprawnego niewidomego;
- rozwiązywanie quizu o judaizmie, wymyślanie odpowiedzi na hasła antysemickie;
- analiza danych statystycznych dotyczących porównania średnich dochodów mężczyzn i kobiet na tych samych stanowiskach, tworzenie plakatu, zachęcającego do polityki wyrównywania szans.

Gra internetowa

Podczas zajęć wiedzy o społeczeństwie warto korzystać również z technologii informacyjno-komunikacyjnych, bardzo potrzebnych niemal w każdym zawodzie. Są one dzisiaj codziennością nie tylko młodych ludzi. Nie wypadałoby więc pomijać owego aspektu podczas lekcji. Rozwiązań może być wiele. Propozycja to skorzystanie z gotowych gier online, na przykład w portalu NBP odnajdziemy grę „Bogaty emeryt”:

Link: <https://www.nbportal.pl/rozrywka/gry/bogaty-emeryt/gra>

Projekt

To metoda, której nie może zabraknąć na lekcjach wiedzy o społeczeństwie. Młodzież w grupach realizuje różnorodne zadania, wyszukując informacje, współpracując ze sobą, dzieląc się zadaniami, planując pracę. Efektem projektu może być akcja społeczna, gazetka, strona internetowa, debata. Tak rozumiana metoda przygotowuje do życia zawodowego, kiedy bardzo często pracuje się właśnie zadaniowo i kształci umiejętność planowania, współdziałania, twórczego myślenia. Uczniowie powinni dostać instrukcję, w której zawarte są terminy, zasady, kryteria oceny.

Przykład zastosowania:

Projekt „Festyn Niepodległości”

- podzielcie się na 5–6 grup, niech każda z grup wybierze sobie szefa;
- przygotujcie akcję społeczną w przestrzeni publicznej upamiętniającą Święto Niepodległości 12 listopada 2014 r. (happening, plakaty, wlepki etc.);
- przygotujcie plakat formatu min. A-3, gdzie przedstawicie wybraną postać, którą można nazwać ojcem polskiej niepodległości (np. Wincenty Witos, Ignacy Daszyński, Roman Dmowski, Wojciech Korfanty) – osoby nie powinny się powtarzać w grupach;
- kryteria oceny to: zaangażowanie w projekt każdego członka grupy, poprawność merytoryczna, kreatywność;
- termin: 12 listopada 2019 r.

VII. OCENIANIE OSIĄGNIĘĆ UCZNIÓW

Ocena osiągnięć ucznia towarzyszy różnym formom edukacyjnym. Pełni ona także funkcję informacyjną dla ucznia o jego postępach, powiadamia, jakie wiadomości i umiejętności już zdobył, a nad jakimi musi pracować. Zgodnie z zaleceniami oceniania kształtującego należy precyzyjnie na lekcji wymieniać zagadnienia, które będą podlegały sprawdzeniu. Ważne okazuje się wskazywanie także atutów i słabszych stron pracy ucznia. Ocena ma również wspierać rozwój, zatem dla realizacji tej funkcji należy nie tylko piętnować braki, ale przedstawiać też sukcesy. Prezentowanie osiągnięć i wskazywanie celów rozwojowych, aby uzupełnić nieprzyswojoną jeszcze wiedzę i umiejętności, ma za zadanie motywować młodego człowieka, dawać mu poczucie sprawczości.

Sprawdzanie wiedzy i umiejętności odbywa się za pomocą różnych metod i narzędzi:

- wypowiedzi pisemne, m.in.: wypracowania, formy publicystyczne, pisma urzędowe, petycje,
- wypowiedzi ustne, w tym: prezentacje na forum, udział w dyskusji, debacie,
- sprawdziany w różnych formach, np. testu, opisowej,
- kartkówki,
- aktywność na lekcji i poza lekcjami,
- projekty,
- prace zespołowe,
- udział w konkursach i olimpiadach,
- udział w różnych formach aktywności społecznej.

Kontroli i ocenie podlegają nie tylko wiadomości, ale również łączenie faktów w związki przyczynowo-skutkowe, ich interpretacja, ocena, zastosowanie wiedzy w opisie rzeczywistości społecznej. Równie istotnym elementem wydają się umiejętności, zwłaszcza te przydatne młodemu obywatelowi, żyjącemu w państwie demokratycznym, np. wystąpienia publiczne, współpraca, twórcze rozwiązywanie problemów, planowanie, kulturalna dyskusja (słuchanie, argumentowanie), załatwianie spraw w urzędach i szkole.

Kryteria ocen z wiedzy o społeczeństwie:

- poziom osiągnięć koniecznych – uczeń odtwarza przy pomocy nauczyciela elementarne wiadomości dla danego zagadnienia, wykonuje proste ćwiczenia, często przy wsparciu nauczyciela, pracuje w grupie podczas projektów i zadań dla zespołów na lekcji, częściowo rozumie polecenia nauczyciela;
- poziom osiągnięć podstawowych – uczeń zapamiętuje i samodzielnie odtwarza podstawowe wiadomości dla zagadnienia, które zapamiętał, widzi sens analizowanych problemów, porównuje rozmaite zjawiska, właściwie selekcjonuje

- informacje, samodzielnie wykonuje ćwiczenia i zadania, w prostych sytuacjach wykorzystuje swoją wiedzę w praktyce, aktywnie uczestniczy w pracy w grupie podczas projektów i zadań dla zespołów na lekcji, rozumie polecenia nauczyciela;
- poziom osiągnięć rozszerzających – uczeń zna omawiane zagadnienia na poziomie wyższym niż podstawowy, logicznie i spójnie przedstawia swoją wiedzę, rozumie, wyjaśnia inną treść przedmiotową, prezentuje swoje opinie w dyskusjach i uzasadnia je argumentami, aktywnie uczestniczy w lekcjach, właściwie wykonuje ćwiczenia i zadania, aktywnie bierze udział w pracy w grupie podczas projektów i zadań dla zespołów na lekcji, adekwatnie wykorzystuje wiedzę w sytuacjach praktycznych, dobrze rozumie polecenia nauczyciela;
 - poziom osiągnięć dopełniających – bardzo dobrze zna i rozumie omawiane zagadnienia, ma bogaty zasób wiadomości, posługuje się literaturą naukową, samodzielnie poszukuje informacji, analizuje i porównuje różne źródła, przedstawia własne, dojrzałe oceny, przyznaje się do swojego systemu wartości i go broni, jest liderem w projektach i zadaniach dla zespołów na lekcji;
 - poziom osiągnięć ponadprogramowych – obejmuje dodatkowo (oprócz osiągnięć dopełniających) udział w olimpiadach i konkursach przedmiotowych, podejmowanie dodatkowych zadań, studiowanie specjalistycznej literatury, uczestnictwo w zajęciach dodatkowych (np. akademickich), aktywną działalność społeczną (np. w organizacjach pozarządowych).

Przykłady narzędzi sprawdzających wiedzę i umiejętności:

Przykład 1

Zapoznaj się z wynikami sondażu CBOS i odpowiedziami na pytania respondentów, czy poświęcają swój wolny czas na działalność społeczną w organizacjach obywatelskich, takich jak różnego rodzaju stowarzyszenia, fundacje, związki, samorządy, partie, komitety, ruchy itp. oraz wykonaj zadania (5 p.):

Praca społeczna w organizacjach obywatelskich – procent respondentów w poszczególnych latach:

1998 – 23%
 1999 – 24%
 2002 – 21%
 2004 – 24%
 2006 – 23%
 2008 – 20%
 2010 – 28%
 2012 – 32%
 2016 – 37%

Wykształcenie	Odsetki respondentów deklarujących pracę w organizacjach społecznych			
	W jednej dziedzinie	W dwóch dziedzinach	W trzech i więcej dziedzinach	Ogółem
Podstawowe/ gimnazjalne	11	6	9	26
Zasadnicze	16	5	5	26
zawodowe				
Średnie	19	9	11	40
Wyższe	14	9	30	53

- A. Scharakteryzuj ogólną tendencję dotyczącą pracy społecznej pomiędzy rokiem 1998 a 2016 (1 p.).
- B. Wskaż lata, kiedy odsetek respondentów zaangażowanych w pracę społeczną był najwyższy i najniższy, oblicz różnicę w punktach procentowych (2 p.).
- C. Sformułuj dwa wnioski, dotyczące zależności pomiędzy wykształceniem a odsetkiem respondentów deklarujących pracę społeczną (2 p.).
- D. Opisz dwie korzyści, jakie przynosi zaangażowanie w pracę społeczną (2 p.).

Przykład 2. Karta oceny projektu

Bierze się pod uwagę różne kryteria, które składają się na jakość projektu i ocenia w sześciostopniowej skali szkolnej, a później wyciąga średnią arytmetyczną

Poprawność merytoryczna:	1 2 3 4 5 6
Współpraca w zespole:	1 2 3 4 5 6
Atrakcyjność prezentacji:	1 2 3 4 5 6
Kreatywne podejście do problemu:	1 2 3 4 5 6
Planowanie i terminowość:	1 2 3 4 5 6

Razem – średnia:

Do podanych można dołączyć inne kryteria.

Przykład 3. Test „luk”

Uzupełnij fragmenty Konstytucji RP właściwymi sformułowaniami

A. „Art. 7. Organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach

.....”

B. „Art. 175. 1. Wymiar sprawiedliwości w Rzeczypospolitej Polskiej sprawują

Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy oraz sądy

.....”

C. „Art. 118. 1. Inicjatywa ustawodawcza przysługuje posłom, Senatowi, Prezydentowi Rzeczypospolitej i Radzie Ministrów.

2. Inicjatywa ustawodawcza przysługuje również grupie co najmniej obywateli mających prawo wybierania do Sejmu".
- D. „Art. 114. 1. W przypadkach określonych w Konstytucji Sejm i Senat, obradując wspólnie pod przewodnictwem Marszałka Sejmu lub w jego zastępstwie Marszałka Senatu, działają jako ”.
- B. „Art. 190. 1. Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego mają moc powszechnie obowiązującą i są ”.

VIII. UCZNIOWIE ZE SPECJALNYMI POTRZEBAMI EDUKACYJNYMI

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. poz. 1591 z późn. zm.) wymienia kategorie osób, które wymagają tejże pomocy, celowość takich działań może wynikać:

- „1) z niepełnosprawności;
- 2) z niedostosowania społecznego;
- 3) z zagrożenia niedostosowaniem społecznym;
- 4) z zaburzeń zachowania lub emocji;
- 5) ze szczególnych uzdolnień;
- 6) ze specyficznych trudności w uczeniu się;
- 7) z deficytów kompetencji i zaburzeń sprawności językowych;
- 8) z choroby przewlekłej;
- 9) z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych;
- 10) z niepowodzeń edukacyjnych;
- 11) z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego i kontaktami środowiskowymi;
- 12) z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą”.

Wszystkie te problemy stanowią specjalne potrzeby edukacyjne, które powinny być uwzględniane w realizacji programu. Należy odpowiednio do możliwości ucznia dostosować wymagania, metody i formy pracy, sposób sprawdzania oraz oceny wiedzy i umiejętności. Ogólną wskazówką jest także wspieranie, motywowanie i integrowanie takich osób zgodnie z postulatem edukacji włączającej. Nauczyciel powinien zadbać o właściwe środowisko dla realizacji celów dydaktyczno-wychowawczych, tłumacząc innym odmienności wynikające ze specjalnych potrzeb edukacyjnych. Pedagodzy mają za zadanie rozwijać w pełni potencjał każdego ucznia, niezależnie od rozmaitych trudności. Należy dawać szansę osiągnięcia sukcesów na miarę możliwości młodego człowieka, nie osłabiając jego zapału i dążenia do poszerzania horyzontów. W ten sposób zbliżymy się do ideału, w którym współczesna szkoła odpowiada na potrzeby każdego ucznia o zróżnicowanych psychofizycznych możliwościach. Traktuje wówczas odmienności jako wyjątkowe zjawisko, które staje się istotną sytuacją wychowawczą, pokazującą wielowarstwowość współczesnego społeczeństwa.

Osoby z niepełnosprawnością to szeroka grupa wychowanków. I tak przykładowo wobec osób niewidomych i niedowidzących stosować należy przede wszystkim metody oparte na głosie, np. dyskusja, debata, elementy wykładu. Należy również zadbać o odpowiedni kontrast i wielkość czcionki, kiedy używa się środków dydaktycznych.

Ocena powinna koncentrować się przede wszystkim na wypowiedziach ustnych. Uczniowie niesłyszący lub z niedosłuchem wymagają metod oglądowych, np. pokaz, analiza źródeł ikonograficznych. Powinni również pracować ze słowem pisanym. Ocena osiągnięć wynika raczej z testów, sprawdzianów, wypracowań. Młodzież z autyzmem wymaga ćwiczenia umiejętności społecznych i komunikacyjnych w zależności od rodzaju zaburzenia. Takie umiejętności – choć w innych okolicznościach – należy również kształtować u osób z niedostosowaniem społecznym, budując u nich również empatię. Uczniowie ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się (np. dysortografią, dysgrafią) powinni korzystać ze środków dydaktycznych, dostosowanych do dysfunkcji, a podczas sprawdzania wiedzy i umiejętności może istnieć potrzeba wydłużenia czasu lub zmniejszenia ilości zadań. Odrębną grupę stanowią szczególnie uzdolnieni. Aby rozwijać ich predyspozycje, warto zachęcać do udziału w konkursach i olimpiadach, realizacji dodatkowych projektów, chociażby akcji społecznych, stymulować kreatywność. Przy ocenianiu winni mieć możliwość wykazania się swoimi ponadprzeciętnymi talentami. Warto tutaj zadbać o kształtowanie właściwych umiejętności społecznych, szczególnie uzdolnieni nie powinni zamykać się tylko w świecie wiedzy, ale również budować swoją inteligencję emocjonalną czy satysfakcjonujące relacje interpersonalne.

Krótko opisano dla przykładu tylko niektóre grupy uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Podsumowując, należy sformułować ogólne wnioski. Warto stosować różnorodne metody dydaktyczne, na przemian – podające i aktywizujące (np. elementy wykładu i gra dydaktyczna). Niekiedy potrzeba, aby czas pracy był większy. Czasem niezbędne wydaje się przygotowanie specjalnych pomocy, na przykład napisanych większą czcionką lub indywidualnych kart pracy. Należy zwracać baczną uwagę na komunikację, choćby do uczniów niedosłyszących mówić tak, aby widzieli twarz. Wyznaczać reguły i konsekwentnie je stosować. Szczegółowe procedury postępowania można odnaleźć w opiniach i orzeczeniach poradni psychologiczno-pedagogicznych, dlatego trzeba się do nich stosować. Cele programu dostosowuje się do indywidualnych potrzeb, szuka odpowiednich form i metod, aby dotrzeć do każdego ucznia, oddziałując na różne zmysły (nauczanie polisensoryczne). Nauczyciel nie tyle narzuca swoją wizję świata, czy wkłada jak do szkatułki swoje poglądy, a wspiera samodzielność swoich wychowanków i ich indywidualne postrzeganie rzeczywistości społecznej.

IX. EWALUACJA PROGRAMU

Aby program spełniał swoje funkcje i był dostosowany do zmieniającej się rzeczywistości, powinien podlegać ciągłej ewaluacji. Ma ona za zadanie wskazać mocne strony, ale także elementy, które powinny zostać zmodyfikowane, aby skuteczniej odpowiadały na wyzwania edukacyjne. Oczywiście, że nie da się stworzyć programu idealnego i ponadczasowego. Powinno się jednakowoż dążyć do jego ciągłego doskonalenia.

Warto, aby ewaluacja składała się z trzech etapów. Po pierwsze, powinna być to ocena programu jeszcze przed jego wdrożeniem (etap przedempiryczny). Po drugie, kontrolować jakość należy w toku realizacji i na bieżąco weryfikować, wprowadzając niezbędne zmiany (etap kształtujący, czyli formatywny). Po trzecie, niezbędna wydaje się ewaluacja post factum, wtedy całościowo można stwierdzić, co się udało, a co wymaga poprawy (etap podsumowujący).

Służyć temu mogą różne narzędzia. Szczególnie wart polecenia wydaje się model triangulacyjny, pozwalający spojrzeć na program z punktu widzenia trzech grup zainteresowanych jego adekwatnością i atrakcyjnością – nauczycieli, rodziców i uczniów. Przygotowane kwestionariusze powinny uwzględniać stosownie do grupy takie aspekty, jak:

- Czy cele programu zostały sformułowane właściwie?
- Czy program dostosowany jest do możliwości wiekowych uczniów?
- Czy program uwzględnia kształcenie uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych?
- Czy metody i narzędzia pracy wspierają uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych?
- Czy program dostosowany jest do warunków, w jakich funkcjonuje szkoła?
- Czy proponowane sposoby realizacji programu są skuteczne i atrakcyjne?
- Czy program pozwala na kształcenie umiejętności komunikacyjnych, twórczego myślenia, współpracy?
- Czy uczniowie o specjalnych potrzebach edukacyjnych rozwinęli swoje umiejętności komunikacyjne, twórczego myślenia, współpracy?
- Czy program kształci umiejętności kluczowe?
- Czy program kształci umiejętności kluczowe u uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych?
- Czy program kształci różne aspekty inteligencji wielorakiej?
- Czy program buduje postawy aktywności obywatelskiej, patriotyzmu?
- Czy program właściwie opisuje narzędzia oceny osiągnięć uczniów?
- Czy program daje wskazówki, jak modyfikować narzędzia oceny osiągnięć uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych?

To tylko kierunki do tworzenia właściwych ankiet, które poza prostą odpowiedzią „tak” lub „nie” powinny dawać możliwość uzasadnienia oceny. Oprócz ankiet, narzędziem ewaluacji powinna być stała obserwacja skuteczności jego wdrażania. Zaleca się także zastosowanie wywiadów swobodnych. Warto również badać wytwory uczniów, np. wypowiedzi pisemne, efekty projektów itp., na tej podstawie można wysnuć wiele wniosków co do zmian postaw uczniów, ale również przyrostu (bądź nie) wiedzy i umiejętności. Szczególnie ważne wydaje się to w odniesieniu do uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych – te zmiany należy badać szczególnie skrupulatnie, aby właściwie dostosować proces dydaktyczny. Należałoby do tych celów wykorzystać testy diagnozujące, przeprowadzane wśród uczniów na początku, w trakcie i pod koniec realizacji programu.

W całym procesie ewaluacji warto odwołać się do koła (cyklu) Deminga, postępując według schematu: planuj – działaj – badaj – zmieniaj (Plan – Do – Check – Act). Należałoby więc zacząć od zaprogramowania swojej pracy, określenia celów i treści, które się realizuje. Następnie mamy etap wdrożenia. Już temu elementowi powinny towarzyszyć stałe badania, ukazujące ewentualne słabe strony programu i pozwalające na jego korektę. Całościową ewaluację trzeba przeprowadzić po zrealizowaniu wszystkich treści. Wtedy można zaplanować modyfikacje w przyszłości. Ten proces jest ciągły, wciąż istnieje konieczność dostosowania programu do zmiennej rzeczywistości i potrzeb uczniów.

X. BIBLIOGRAFIA

- Ambrosewicz-Jacobs Jolanta, Hońdo Leszek (red.), *Dlaczego należy uczyć o Holokauście?*, Kraków 2005.
- Arends Richards I, *Uczymy się nauczać*, Warszawa 1994.
- Baer Ulrich, *Gry dyskusyjne. Materiały pomocnicze do pracy z grupą*, Lublin 1997.
- Bąbel Przemysław, Wiśniak Marzena, *Jak uczyć, żeby nauczyć*, Warszawa 2008.
- Birkenbihl Vera F., *Gry i zabawy umysłowe*, Katowice 2006.
- Bogdańska-Pawłowska Barbara, Młynarczyk Maciej (red.), *Patriotyzm jutra. Różnorodna jedność. Poradnik drużynowego Drużyny Grunwaldzkiej*, Olsztyn 2010.
- Brophy Jere, *Motywowanie uczniów do nauki*, Warszawa 2012.
- Brudnik Edyta, Moszyńska Anna, Owczarska Beata, *Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie. Przewodnik po metodach aktywizujących*, Kielce 2003.
- Brudnik Edyta, *Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie 2. Przewodnik po metodach aktywizujących*, Kielce 2003.
- Building Peace Together. 12 Workshops for a Global Development Village*, Geneva 2002.
- Całek Grzegorz, *Zamiast wykładów*, Warszawa 1995.
- Doliński Artur, *Jestem... Myślę... Działam...*, czyli *Jak przygotować młodzież do wejścia na rynek pracy?*, Zielona Góra 2001.
- Faber Adele, Mazlish Elaine, *Jak mówić, żeby dzieci się uczyły w domu i w szkole*, Poznań 2006.
- Fontana David, *Psychologia dla nauczycieli*, Poznań 1998.
- Gannon Mary (ed.), *Changing Perspectives. Cultural Values, Diversity and Equality in Ireland and the Wider World*, Dublin 2002.
- Gensler Maria, Ura Daniela, *Wybrane zagadnienia z metodyki nauczania wiedzy o społeczeństwie*, Warszawa 1996.
- Giermakowski Marian, *Konstytucjonalizm w edukacji szkolnej*, Lublin 1998.
- Gordon Thomas, *Wychowanie bez porażek w szkole*, Warszawa 2007.
- Goźlińska Elżbieta, *Jak skonstruować grę dydaktyczną*, Warszawa 2004.
- Hamer Hanna, *Klucz do efektywności nauczania. Poradnik dla nauczycieli*, Warszawa 1994.
- Harmin Merril, *Duch klasy, Jak zmotywować uczniów do nauki*, Warszawa 2005.
- Każdy inny, wszyscy równi...Pakiet edukacyjny*, Warszawa 2003.
- Kotarski Radek, *Włam się do mózgu*, Warszawa 2017.
- Kruszewski Krzysztof (red.), *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2005.
- Maternicki Jerzy, Majorek Czesław, Suchoński Adam, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994.

- Mojski Michał Bartosz, *Civis sum! - Jestem obywatelem! Program nauczania wiedzy o społeczeństwie dla IV etapu edukacyjnego*, [w:] <http://www.ore.edu.pl>, 2012.
- Mojski Michał Bartosz, *Pełnić służbę państwu*, [w:] „Czuwaj” 2006, nr 3.
- Mojski Michał Bartosz, *WOS, czyli Wolność, Odpowiedzialność, Sprawiedliwość. Program nauczania wiedzy o społeczeństwie dla III i IV etapu edukacyjnego*, [w:] <http://www.bc.ore.edu.pl>, 2013.
- Niemierko Bolesław, *Ocenianie szkolne bez tajemnic*, Warszawa 2002.
- Okoń Wincenty, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998.
- Pawlicki Aleksander, Merta Tomasz, Pacewicz Alicja, *Z demokracją na ty. Materiały pomocnicze*, Warszawa 2005.
- Pétursdóttir Guðrún, *InterCultural Iceland. Sensitisation training about migration, racism, discrimination, culture and diversity*, Reykjavík 2010.
- Przejścia. Gra symulacyjna ułatwiająca zrozumienie problemów uchodźczych*, Warszawa 1998.
- Rosenberg Marshall B., *Porozumienie bez przemocy. O języku życia*, Warszawa 2018.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. poz. 1591 z późn. zm.).
- Szarzyńska Alicja, *Edukacja globalna. Zabawy dydaktyczne*, Olsztyn 1995.
- Śliwerski Wojciech, *Harcerskie gry i zabawy*, Warszawa 1998.
- Zielecki Alojzy, *Wprowadzenie do dydaktyki historii*, Kraków 2007.
- Żylińska Marzena, *Neurodydaktyka. Nauczanie i uczenie się przyjazne mózgowi*, Toruń 2013.
- Niektóre sformułowania o charakterze technicznym (np. cele) zostały przejęte wprost z moich własnych, wcześniejszych prac.

Michał Bartosz Mojski – nauczyciel dyplomowany I Liceum Ogólnokształcącego im. Tadeusza Kościuszki w Łukowie z 16-letnim stażem pracy, instruktor Związku Harcerstwa Polskiego w stopniu harcmistrza, komendant Hufca ZHP Łuków, prowadzi kursy i warsztaty z zakresu stosowania harcerskiego systemu wychowawczego, autor programów nauczania wiedzy o społeczeństwie: „Civis sum! - Jestem obywatelem!”, „WOS, czyli Wolność, Odpowiedzialność, Sprawiedliwość” oraz innowacji pedagogicznej: „Aktywny i twórczy obywatel – edukacja medialna, prawna i europejska”.